

References:

1. Söz-daria. Söz-ğūmyr. Söz-qūdiret: [Ä. Kekilbaevtyñ syğarmaşylyğy turaly jinaq]. Almaty: Arys, 2016. - 176 b. – kitap
2. Juanyşbekov N.O. Abiş Kekilbaev: ocherk o jizni i tvorchestve. - 2-e izd. – Almaty: Iskander, 2006. - 68 s. - kitap
3. Abdraev Moldahan Käripbaiūly. Kesteli söz kemeñgeri: Monografia / Äl-Farabi atynd. QazŪU. - Almaty: Qazaq universiteti, 2013. - 159b. - kitap
4. T. Moldağaliev. Ereke ömir. // Jūldyz, №9. - 1999. - jurnal
5. «Şyñyrau» filmi halyqaralyq festivälge qatysyp jatyr. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/m-denie/item/355663-shy-yrau-filmi-khaly-araly-festivalge-atysyp-zhatyr-internet-derekközderi>
6. Mañğystau teatry halyqaralyq festivälde diplommen marapattaldy https://zhanturin.kz/kz/novosti/smi_o_nas?title=mangyistau_teatryi_halykaralyik_festivalde_diplommen_marapattaldyi_381-internet-derek_közderi
7. Ä. Kekilbaev «Şyñyrau» // Roman jāne povester. – Alma-Ata: Jazuşy, 1982. – 331 – 367bb.

МРНТИ15.03.20

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.69>

¹Саламатова Р.

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз, Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТАЛДАП-ТАНУДЫҢ АКТУАЛЬДЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының бас ақыны – Абайдың шығармашылық мұрасын талдап-танудың ғылыми-методологиялық проблемалары қарастырылады. Өнерпаздың поэтикалық шеберлік қырлары мүмкіндігінше жан-жақты айқындалып көрсетіледі. Абайдың ұлттық сөз өнерін дамытудағы үлесіне байланысты ғылыми негізді тұжырымдар жасалынады. Ұлттық сөз өнерінің интеллектуалдық сапада өркендеуіндегі Абайдың ғылыми мазмұндағы ой жүйелері нақты дәлелдер желісімен айқындалады. Ақын өлеңдерінің ішкі мазмұнын ашып көрсетуде герменевтикалық талдау әдісі қолданылған. «Толық Адам» атты жаңа форматты формуланың моделін жасап қалыптастырушы ойшыл-реформатор ретіндегі Абайдың жаңашылдығы туралы айтылады.

Түйін сөздер: ойшыл-ақын, толық адам, ұлт, әдебиет, қалыптасу, құндылық, өзекті ой, дүниетаным, руханият, сөз өнері, ақын, өнер, деңгей, мәселе, әдеби талдау, абайтану

¹Salamatova R.

¹Taraz State University,
Taraz, Kazakstan

ANALYSIS OF ABAI'S WORKS – CURRENT ISSUES IN THE PROBLEM OF RECOGNITION

Abstract

Scientific and methodological problems of analysis and recognition of the creative heritage of the main poet of the Kazakh people – Abai are considered. The poetic aspects of the artist are as comprehensive as possible. Emphasis was placed on Abai's contribution to the development of the national art of speech, and conclusion were made. Abai's systems of scientific content in the intellectual development of the national art of speech are determined by a clear line of evidence. In order to reveal the inner contents of the poets poems, the method of hermeneutic analysis was used. It tells about the novelty of Abai as a thinker – reformer who created a model of a new format formula “ Full Person”.

Keywords: Artist, thinker-poet, full person, nation, literature, formation, values, topical thought, worldview ,spirituality, art of speech, poet, art, level, problem, analysis, methodology, abaytany

¹Саламатова Р.

¹Таразский государственный педагогического университета,
Тараз, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБАЯ

Аннотация

Присматриваются научно-методологические проблемы когнитивного анализа произведений легендарного поэта казахского народа – Абая. По мере возможности показаны аспекты его поэтического мастерства. Сделаны научные выводы, придавая большое значение на его вклад в развитие национального искусства слов. Научные системы мыслей Абая в развитии искусства слов в интеллектуальном качестве определяются конкретными доказательствами. С целью показать внутренний смысл стихотворений поэта приведены примеры метода герменевтического разбора. Говорится о новаторстве Абая как мыслитель-реформатор который создал модель «Толық Адам» в новом формате.

Ключевые слова: мыслитель-реформатор, усовершенствованный человек, национальные ценности, формирование, актуальные проблемы, креативность, искусство слова, интеллектуальный уровень, проблемы, поэтический разбор, абаеведие

Кіріспе. Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымындағы өрісті салалардың қатарына жатады. Ақындық мұраның ресми түрде жариялану тарихы 1889 жылғы «Дала уәлаяты» газетінің бетіне шыққан «Жаз» және «Болыс болдым мінеки» дейтін екі шығармадан бастау алады. Сол тұстағы газет редакциясының тарапынан бірталай өзгертулерге ұшыраған бұл өлеңдер ұлы ақынның өнердегі төл шәкірті Көкбайдың атынан берілгенді мәлім. Бірақ өлеңнің шын авторының Абай екендігін көзі қарақты оқырмандар бірден аңғарды. Сөйтіп газеттің келесі номеріндегі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Өлең Ибраһим мырзаныкі» [1.12] деген пікірі елге таралып кетті.

Абай өнерпаздығына қатысты осы қысқаша ғана хабарлама-пікір абайтанудың дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуындағы тұңғыш түпқазыққа айналды. Содан бері қарата үздіксіз даму беталысындағы абайтанудың жалпы тарихы бүгінгі таңда жүз отыз жылдың аумағын қамтиды екен. Ақынның өлеңдері мен қара сөздерінен бастап, биографиясы, өмір сүрген заманы, дүниетанымы, рухани-шығармашылық байланыстары, ғылыми көзқарастары, ойшылдық дарыны, қоғамдық қызметтері, қоршаған ортасы т.б да сан тарау тақырыптарда жазылған ғылыми еңбектер мен жүргізіліп келе жатқан ғылыми зерттеулер аз ғылыми нәтиже әкелген жоқ. Абайтану саласындағы айтулы табыстардың қатарында М.Әуезовтің бағдарлы идеяларының бағамымен зерттеу жүргізген М.Мырзахметұлының еңбегі жаңашыл бетбұрыстарға жол ашты. Абайтанушы-ғалымның отандық ғылым айналымына ендірген жаңалықтарының қатарында әсіресе, бұрын соңды М.Әуезов тарапынан қозғау салынғанымен өзіндік деңгейінде ашыла қоймаған «Толық адам» ілімі жүйесінің анықталуының орны бөлек. Осылайша ұлттық руханиятымыздағы «Толық Адам» деп аталатын бірегей ілімнің моделін жасап қалыптастырушы ойшыл-реформатор ретіндегі Абай жаңашылдығы тағы бір қырынан айшықтала түсті. Қазақ халқының руханият қорындағы бұл бірегей ілім жүйесінің тұлға қалыптастыру және тұтас қоғамды ізгілендірудегі маңызы, оның тарихи бастау көздері туралы зерттеулерін дамыта жалғастырумен айналысып келе жатқан ғалымның биылғы жылы «Толық Адам» атты көлемді еңбегі жарыққа шықты. «Қазығұрт» баспасы шығарған 250 беттік бұл кітаптың халыққа таралуы ұлы ақынның 175 жылдық мерейтойына теңдессіз тарту болды. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты Президентіміз Қ.К Тоқаевтың мақаласында салмақты түрде мән берілген бұл «Толық адам» формуласының ұлттық дамуымыздағы стратегиялық маңызы жайында «Бұл тек өте ілкімді, өзіне сенімді, ізгілік пен жақсылыққа ұмтылатын адамдарға ғана тән сипаттама. Қазір тарап жатқан осы ұғымды Абай сонау он тоғызыншы ғасырдың өзінде-ақ түсіндіріп өтті... «Толық адам» концепциясы шындап келгенде, өміріміздің кез келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін» [2] деген тұжырым жасалынды.

Тәуелсіздік рухында қайта жаңғырған еркін ойлау дәстүрінде дүниеге келген абайтануға байланысты еңбектердің барлығында «Толық адам» ілімімен сабақтастықтағы ой-байламдар басымдық таба бастады. Жалпы бүгінде абайтанудың ғылыми арнасын кеңітіп, тың тақырыптарға

қозғау түсірген ғылыми зерттеу нәтижелерінің саны да, сапасы да өткен ғасырға қарағанда айтарлықтай жоғары. Сондай-ақ еліміздің бірнеше жоғары оқу орындарындағы абайтану бағытында арнайы жұмыс атқарып жатқан ғылыми-зерттеу орталықтары мен институттардың қатарында, әсіресе Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің «Хакім Абай» және Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталықтары да бірталай игі шаруалардың басын қайырып тастады. Абай дүниетанымының терең қатпарларын ашуда профессор М.Мырзахметұлы бастатқан «Хакім Абай» орталығының ұжымы соңғы бір–екі жылдың өзінде біраз еңбектерді жарыққа шығарып, ақындық мұраның насихатталу мүмкіндігін арттыруда өз үлестерін тигізуде. Әл-Фараби атындағы Ұлттық университеті ғалымдарының даярлауымен үстіміздегі жылы абайтанудың он бес томдық жинағы ғылыми айналымның қорын еселей түсті. Семейдегі Абай мұражайы қызметкерлерінің күшімен даярланған «Абай туралы естеліктер» жинағы бұрын көп тарала, таныла қоймаған дерек мағлұматтарымен көп жаңалықтардың бетін ашты. [3]

Абайтану өмірлік тақырыбына айналған Мекемтас Мырзахметұлының өткен жылы шығарған «Абай лұғаты» кітабы шығыстық бағыттағы зерттеулердің даму жалғастығында екендігінен хабар береді. «Толық адам» ілімі түркілік дүниетаным өрісінде қалыптасқан моральдық кодекс, яғни ізгілік дәстүріндегі концептуалдық формула екендігін дәлелдеген тағы бір өте салмақты кітаптың авторы да абайтанушы М.Мырзахметұлы. Аса мол мәліметтер қоры қамтылған бұл кітабында да ғалымның ой қорытулары, талдау-саралаулары, идеялары ғылыми-танымдық сипатымен, аргументтік айқындығымен ерекшеленіп отыр.

Десек те, сол заманның өзінде «Сөз түзелді, тыңдаушы сен түзел» [4] дейтін Абайдың қойған шартына сәйкес «айтушы» және «тыңдаушы» тараптар таным таразысында әлі де өзара теңесе алмай жатқандығы байқалады. Ол ұлы ақын мұрасының насихатталу, талдап түсіндірілу, оқулықтар мен оқу құралдарында берілу жағдайынан анық байқалады. Әдетте ақындық мұра жайындағы түсіндірулер тек сырттай шолу, жалпылама баяндау мазмұнында шектеліп отырады. Мысалы «Әсемпаз болма әрнеге», «Ғылым таппай мақтанба» секілді қалың жұртшылық, әсіресе жас буынға кеңінен танымал өлеңдерінің тақырыбы, мазмұны, идеясы әрқайсысы жеке-жеке талдап тануды қажет ететін күрделі мәселені «ақын бұл шығармаларында білім-ғылымды насихаттаған» деген сияқты жалпылама түсінікпен жылы жауып қойып жүрміз. Ал анығында «қайрат пен ақыл жол табар, қашқанға да қуғанға. Әділет, шафхат кімде бар, Сол жарасар туғанға» деп келетін өлең жолдары мен «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі «Талап, еңбек, (қайрат) терең ой, (ақыл) Қанағат, рахым, (жүрек) ойлап қой» деп келетін «Толық Адам» ілімінің құрылымдық жүйесі жайындағы ой сабақтастығы көрініс тапқан. Бірақ осындағы «тыңдаушы», яғни оқырманның міндеті бұл шығармалардың идеялық мазмұнындағы ерекшеліктерді анықтай білуінде. Өкінішке орай осы қажеттілікке жете көңіл бөлінбей отыр.

Оның бірден бір себебі контекстік талдау әдістеріндегі шорқақтығымызға да байланысты болса керек. Өйткені өрелі сөз маржандарынан түзілген Абайдың әрбір туындысының мазмұны ойлаудың алгоритмдік жүйесі арқылы толық ашылмақ. Сөз саптау шеберлігінде астарлы ой сабақтастығына салмақ түсіріп отыратын Абайдың шығармалары міндетті түрде Шәкәрім сөзімен айтқанда «денедегі бас көзі емес, санадағы ой көзімен қарауды» талап етеді. Сонда ғана жаратылыстың сырын «Дүниенің көрінген, һәм көрінбеген» сипатындағы біртұтастықта зерделей білген ойшыл-ақынның поэтикалық үлгідегі таным-түйдектері ұлттық өлең өнерін интеллектуалдық сапада жаңғыртқан құбылыс екендігіне етене танып біле аламыз. Күллі әлемдік ілім-білім дарияларынан молынан нәрленген ойшыл-өнерпаздың алып дүниетанымында қорытылып шыққан «Толық Адам» концептуалды идеясы адамзат қоғамындағы актуальдылығы жойылмайтын классикалық мәнге ие. Ұлы Даланың даналық дәстүрі алтын арқау болып өрілген оның рухани мұрасы жалпы қазақтың ұлттық ойлау қалыбының да айнасы болып табылады. Қазіргі кезде хақтану, жантану, жаратылыстың тылсым сырларына бойлау, өмір-тіршілік принциптері мен заңдылықтардың мәні мен мақсатын зерделеу, адамның өзін-өзі тануы, дінтану, иман биігіне көтерілу, рухани кемелділіктің принциптері мен методологиясы, технологиясы, сопылық дүниетаным философиясы т.б жөніндегі ойшыл-ақын ой-толғамдарының қазақы дүниетаным ыңғайындағы өрнегінің өзіндік сипаты басым екендігіне кеңінен қозғау салынып жүр. Сондықтан да Абай дегенде қазақ, қазақ дегенде Абай есімі бөле жарып қарауға келмейтін біртұтас әлемге айналған. Оның шартарапты масштабтағы ілім-білім қайнарларымен астасып жатқан ойшылдық қуаты ұлттық сөз өнеріміздің интеллектуалды поэзия деңгейінде шарықтауына ықпал еткендігін нақтылайтын ғылыми-зерттеу нәтижелері де заманауи таным түсініктермен үйлесім табуда. Бұл орайда Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың мақаласындағы «Абайды тану - адамның өзін-өзі

тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [2] деген пікірін келтіре аламыз. Осы аталған ерекшеліктердің барлығы тегіс Абай ақындығының ешкімге ұқсамайтын айрықша бедерімен қоса, әлі де түндігі түрілмеген тұстарының бар екендігінен хабар береді.

Ұлтының көсегесін көктетуде өнер-білімнің шырағын бағдаршам етуді мұрат тұтқан ұлт перзентінің шығармашылық мұрасының тақырыптық аясында өмірдің сан тарау тармақтары тегіс камтылған. Жаратылыстың тұңғиыққа толы сырлары мен заңдылықтарынан бастап, адам, қоғам, өмір, сезім, тәрбие, тарих, мәдениет, этика, эстетика, әдеп, әдет, экономика, саясат, дін, діл, тіл, руханият, ғылым т.б мәселелер болсын, әйтеуір кез келген шығармасындағы өзекті ойдың желісінде білім мен ақылдың қуат-күші басымдық тауып отырады. «Ақыл мен жан мен өзім, тән менікі» деп жырлаған ойшылдық таным шеңберінде ақыл қуатына байланысты идеялық басыбайлылық терең сезіледі. Жалпы тілдік, суреткерлік, ойшылдық тоғысындағы синкреттік өнер түріне жататын өлеңнің табиғатын дәл Абайдай анық та, танық етіп жеткізе білген өнерпаз жоқтың қасы. Өлең өнерінің туындысын «сөздің патшасына» теңеген ақын ол асқақтықтың сырын «сөз сарасы» деп дәйектейді. Тілдік қорымыздағы «сара» сөзі – таңдаулы, іріктелген, айрықша сұрыпталған деген ұғымды беретіндігін ескерсек, өлең атты өнер өрісінің басты құндылығы «терең ойдың телміріп соңына ерген» (Абай) «айтушының» сана биігінде кемелденген «Қуаты оттай бұрқырап, Уәзінге өлшеп тізілген» ой қуатында екендігіне баса мән беріледі. «Қиыннан қиыстырар ер данасының» (Абай) ғана қабілет-қарымына қол келетін өлеңнің бір сипаты «даналық» екендігін ақын осылайша ғылыми тұрғыдан негіздеп көрсете білген. Демек поэзия - кемел ақыл иесіне ғана тән кенен ойлау шеберлігінің жемісі.

Поэзияның рухани-танымдық сипаты мен оның табиғатына тән ерекшелік белгілерді нақтылай түсудегі ақынның:

Әуелі аят, хәдис – сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,

Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы - деп, Қасиетті Құран Кәрім мен Пайғамбарлық ілім жүйесінде ойдың көрініс табуындағы поэтикалық белгілерді теңдессіз үлгі ретінде атап көрсетуінің өзінде жалпыдан өзгеше бір тереңдік байқалады. Аят – Алланың сөзі. Хәдис – сол аяттардың астарлы мәні мен мағынасы адами сана өлшеміндегі таным-түсінік ыңғайына сәйкес тарқатылып түсіндірілген пайғамбар сөзі екендігі мәлім. Енді соған қол артудағы Абайдың ой жұмбағының сырына барлау жасап көрейік.

Мәселен қасиетті Құранның бір аятында «ақырзаман болғанда күннен патша туады» деген сөз бар. Әдеттегі қалыптасып кеткен түсінік бойынша патшалық мәртебесі ата тектік жағынан ақсүйек қауымнан шыққан тұқымға ғана тиесілі. Сырттай қарағанда бұл жерде қалптасқан дәстүрлі жол-жоралғының бұзылуы жайында айтылып отырған сияқты әсер қалдырады. Шынында да «күн» қоғамдағы әлеуметтік жіктің ең төменгі сатысының өкілі. Оның ең басты себебі күннің жеке басында ерік жоқ. Оған өз қожайынының айтқанына көніп, айдауында жүру ғана міндеттелген. Басқаша айтқанда, рухани-құқықтық мүмкіндігі барынша шектелген жан. Ал жан бостандығы, бас бостандығы жоқ адамның, ойы мен санасы, бүкіл болмысы, тіпті рухына дейін бодандыққа бой жеңдіріп кететіндігі түсінікті. Сондай адамнан туылып, тәрбиесін көріп өсетін ұрпақтың бойынан көптің көсегесін көгерте қоятындай биіктік, кеңдік, тереңдіктің табыла қоюы екіталай. Қазақтың «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесің» дегені біздің бұл ойымызды шегелей түседі. Тәрбиенің мәнісі ең алдымен тәрбиелеушінің өзін-өзі тәрбиелеуінен басталатындағының жайын Абай «оныншы қара сөзінде» е жақсы ашып көрсеткен. Енді осыған жоғарыда айтылғандай «бас көзімен қарамай, ой көзімен зер салсақ», онда мәселенің шешімі контекстегі басыңқы мәнге ие болып тұрған «күн» сөзінің образдалу ерекшелігіне байланысты екендігін аңғаруға болады. Ислам дінінде ата-анаға құрмет көрсетіп, қызмет қылу пенде баласына парыз етілген. Діни-теология терминінде ол – жиһад деп те айтылады. Қазіргі діни сауатсыздықтың кесірінен тек біржақты «жанкешті» ұғымында етек алып кеткен арабтың «жиһад» сөзінің түп мағынасы Алла разылығы үшін істелетін қайырлы амалдар, игі іс-әрекеттер деген ұғымға саяды. Демек он сегіз мың ғаламды Жаратушы Хақ Тағаланың әмірімен адам баласы ата-анасын патшасындай құрметтеп, оларға құлша қызмет қылуы - жиһад. [5] Ал керісінше ата-ана өзегін жарып шыққан өз перзентінің қас-қабағын бағып, көңілін табуға тырысып, оның айтқанын бұлжытпай орындауға мәжбүр болып, алдында бәйек қағып жауы Алланың әміріне

қарама-қайшы жағдай. Өкінішке орай жат менталитетке бой алдыра бастаған қазіргі қазақ қоғамында да осы айтылып отырған кері құбылыс белең ала бастағандай көрінеді. Ата-анасын қас-қабағымен ықтырып, зейнетақысын басқа баласына беріп қойды деп жазғырып жататын жағдайдың жиі кездесіп жататыны жасырын емес. Міне осындай оңның теріске, дұрыстың бұрысқа айналуы Қасиетті кітапта ақырзаманның белгісі ретінде аталады. Міне бұл ой асылының астарлануына байланысты келтірілген бір ғана мысал. Енді осы ерекшелікпен сабақтаста Абайдың «Қисынымен қызықты болмаса сөз, неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы» дегенінің мәні ашыла түседі. Қисын – шығармадағы образды ой жүйелерінің желісіндегі логикалық астар. Демек сол қисынды табуға деген қызығушылық арқылы оқырман, яғни «тыңдаушының» да ойлау дағдысының, заманауи тілмен айтқанда зияткерлік қарымының ұштала түспегі анық. Сырт пішіні көркем сөзбен көмкерілген өлең құдыреті жүйелі ойдың сабақтасығы бой түзеп жататын ішкі мазмұнында. Соған байланысты ақын:

Білімдіден шыққан сөз,

Талаптыға болсын кез.

Нұрын сырын көруге,

Көкірегінде болсын көз -деп ондағы мәселенің түйінін «көкірек көзі» дейтін ғылыми мәні терең де, күрделі ұғымға апарып тірейді.

Қорыта айтқанда Абай мұрасындағы «тыңдаушы» мәселесін өлең өнерінің өрісіндегі білім, білік, өре және ойлау дағдыларының ғылыми-методологиясы жайындағы ғылыми теорияға жатқызамыз. Осыдан келіп ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының көсемі Ахмет Байтұрсынұлының «Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі» [6] дегенінің сырын ұғынғандай боламыз. Қарап отырсақ осы жерде Ахмет Байтұрсынұлы бір емес, қатарынан екі бірдей сыни ойлау және оны дағдыға айналдыру дейтін екі түрлі проблеманың басын ашып берген. Сондай-ақ осы айтылған пікір арқылы Абайдың «тыңдаушы» проблемасы жайындағы ғылыми-теориялық ой-танымы айқындала түскен. Ең бастысы ХХІ ғасырдағы заманауи білім беруде баса мән беріліп отырған «сыни ойлау және дағды» дейтін екі түрлі проблеманың түп тамыры қазақ халқының дәстүрлі ой қайнарында жатқандығын аңғардық. Бірақ білгір ғалымымыздың ақындық мұраны игерудің проблемалары жайындағы ғылыми негізді пікіріне жете мән берілген жоқ.

Жалпы Абайдың шығармашылық мұрасының көркемдік, танымдық сырларын толыққанды танып-білуде алгоритмдік ойлау жүйесіне негізделген герменевтикалық талдау әдісі өте тиімді. Мысалы «Тоты құс түсті көбелек» деп басталатын өлеңіндегі:

Тотықұс түсті көбелек

Жаз сайларда гулемек.

Бәйшешек солмақ күйремек

Көбелек өлмек сиремек

Осындағы ойға ілмек болып тұрған мәселе – жан құмары. Сол жан құмарының белсенділік *күйі* «көбелек» образында суреттелген. Ал бәйшешек - жастық шақтағы, әлі ақыл ес кіре қоймаған ерте кездегі жан құмарына тән белсенділіктің *мерзімі*. Бұл «жетінші қара сөзде» баяндалатын жан құмарының поэтикалық әдіспен берілуі. Жан құмарының бастапқы сәттегі белсенділігі «Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, соған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап...сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымыз...» деп сипатталған. Жан құмарына тән осы ерекшелік белгілері өлең жолында көбелек, жаз, гулемек, бәйшешек дейтін сөз образдары арқылы бейнеленген. Жалпы күні бойы бір сәт тыным таппайтын көбелектің өмір-тіршілік ұзақтығы әрі кеткенде, небәрі үш ақ күндік мерзімге созылады екен. Бұл қос қанатты жәндік өзінің сол келте ғұмырында тек жылтыраған жарыққа ұмтылудан жалықпайды. Адамдағы жан құмарының көбелектің табиғи образында бейнеленуінде осы айтылған ерекшеліктермен ұқсастықтың бары рас. Ал бәйшешек болса ерте көктемде әлі жердің жүзі толық қарайып, тоңы жібімей жатып-ақ қар астынан қылтиып шыға келетін көктесін. Жан құмары да сол бәйшешек сияқты адамның ақыл-ойы пісіп жетіле қоймаған, ақыл кірмеген, ес тоқтатпаған жас шағында-ақ бойын билеп тұрады. Тән құмарына қарағанда жан құмарының ерте бастан белсеніп шығуы бәйшешектің тіршілік ерекшелігімен астастырыла суреттелген ойдың образдалуын жетінші қара сөзде «Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен» деген жолдармен ашып көрсетуімізге болады. Мәселе сол *қысқа ғана мерзімге созылатын жан құмарының белсенді қалыбынан айнымай тұрған сәтінде «орнын тауып, кісісін тауып, ғылым тапқандардың жолына салуда»*. Сонда:

Адамзатқа не керек:

Сүймек, сезбек, кейімек, - (жүрек)

Харекет қылмақ, жүгірмек, - (қайрат)

Ақылмен ойлап сөйлемек – (ақыл)

«Толық адам» моделіндегі тұлға қалыптасып шықпақ. Олай болмаған жағдайда адамның «Заманға жаман күйлемек, замана оны илемектегі» «жаман» болып шықпағы сөзсіз. Ол «жамандықтың» белгісі «көп айтса көнгіш, жұрт айтса сенгіш», өзіндік ойы, жеке басының пікірі жоқтыққа байланысты екендігі «заман» ұғымына байланысты айқындалып тұр. Заман – бұл жерде өткінші жалпыға ортақ таным-түсінік мағынасында. Ондай «жаманның» хайуанға тең екендігі «Заманға жаман күйлемек» деген өлең жолындағы «күйлемек» деген сөз қолданысы арқылы нақтыланған. Оған «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» деп анық айтылған.

Қорытынды. Абай поэтикасының астарлы сырына бойлауда ойға ілмек болып табылатын тірек сөздерді анықтап алудың маңызы зор. Ол үшін шығарманы тек сыдыртып оқып шықпай, мәтіннің ішкі ой ағысын анықтап, логикалық тұрғыдан қисынына қарай қиюластырыла отырып қорытынды жасалуы қажет. Бүгінгі білім мазмұнын жаңарту бағытында жоғарыдағы қарастырылған талдау методологиясын жетілдіру жағының қолға алынғаны жөн. Өйткені Абай өз туған халқының ұлттық дүниетаным қалыбын таза сақтаған ойшыл-ақын. Абайдың тереңдігі арқылы «тындаушы» өре өлшемінің деңгейі де көрініс беріп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 М.Мырзахметұлы. *Абайтану. Бірінші кітап.* – Астана: «Деловой мир», 2014ж.-554 б.
- 2 Қ.К. Тоқаев. *Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан.* /«Егемен Қазақстан» газеті. 09.01.2020ж.
- 3 *Абай туралы естеліктер.* – Алматы: «Қаламгер», 2018ж.-501 б.
- 4 Қ.Жолдыбайұлы. *Дін мен діл.* - Алматы, 2015ж.-198 б.
- 5 *Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге.* - Алматы, «Атамұра», 2014ж. -287 б. б.М.Исаұлы, Қ.Жолдыбай. *Ислам ғылымхалы.* – Алматы, «Издательство АСТ Полиграф» ЖШС, 2011ж.
- 7 М.Мырзахметұлы. *Абайтану тарихы.* - Алматы, «Санат» 1982ж. -187 б.
- 8 М.Мырзахметұлы. *Абай және шығыс.* - Алматы, «Қазақстан» 1994ж. -206 б.
- 9 О.Сәбден. *Абай және қазақ елінің болашағы.* - Алматы, 2016ж. -362 б.
- 10 М.Мырзахметұлы. *Жер тарихы – ел тарихы.* – Алматы, «Таймас», 2016ж.- 221 б. 517 б.

References:

1. M.Myrzahmetuly. *Abaitanu. Birinshi kitap.* – Astana: «Delovoi mir», 2014j.-554 b.
2. Q.K. Toqayev. *Abai jäne HHI ğasyrdaǵy Qazaqstan.* /«Egemen Qazaqstan» gazeti. 09.01.2020j.
3. *Abai turaly estelikter.* –Almaty: «Qalamger», 2018j.-501 b. 4 Q.Joldybaiuly. *Dın men dil.* - Almaty, 2015j.-198 b.
4. *Abai. Sen de bir kirpiş dūniege.* - Almaty, «Atamūra», 2014j. -287 b.
5. M.İsauly, Q.Joldybai. *İslam ğylymhaly.* – Almaty, «İzdatelstvo AST Poligraf» JŞS, 2011j.
6. M.Myrzahmetuly. *Abaitanu tarihy.* - Almaty, «Sanat» 1982j. -187 b.
7. M.Myrzahmetuly. *Abai jäne şyǵys.* - Almaty, «Qazaqstan» 1994j. -206 b.
- . *Säbden. Abai jäne qazaq eliniñ bolaşaqy.* - Almaty, 2016j. -362 b.
8. M.Myrzahmetuly. *Jer tarihy – el tarihy.* –Almaty, «Taimas», 2016j.- 221 b. 517 b.

МРНТИ 17.82

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.70>

¹Абишева М.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Ж. ШАШТАЙҰЛЫ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ЗАМАН ЖӘНЕ ЗАМАНДАС БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада автор Жұмабай Шаштайұлының “Жаңғырық” пен “Аяз би” романдарындағы заман және замандас бейнесіне тоқталып, шығармадағы сол кезеңнің көркем бейнелуіне және